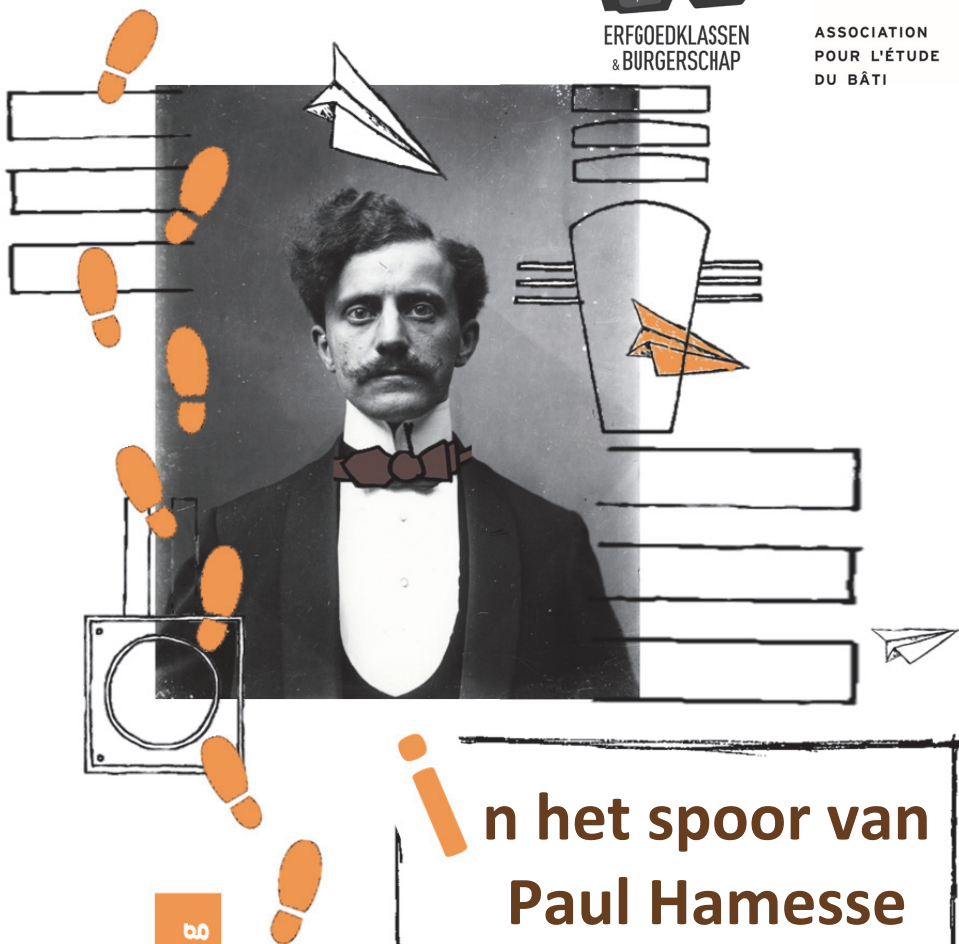

ERFGOEDKLASSEN
& BURGERSCHAP

APÉB

ASSOCIATION
POUR L'ÉTUDE
DU BÂTI

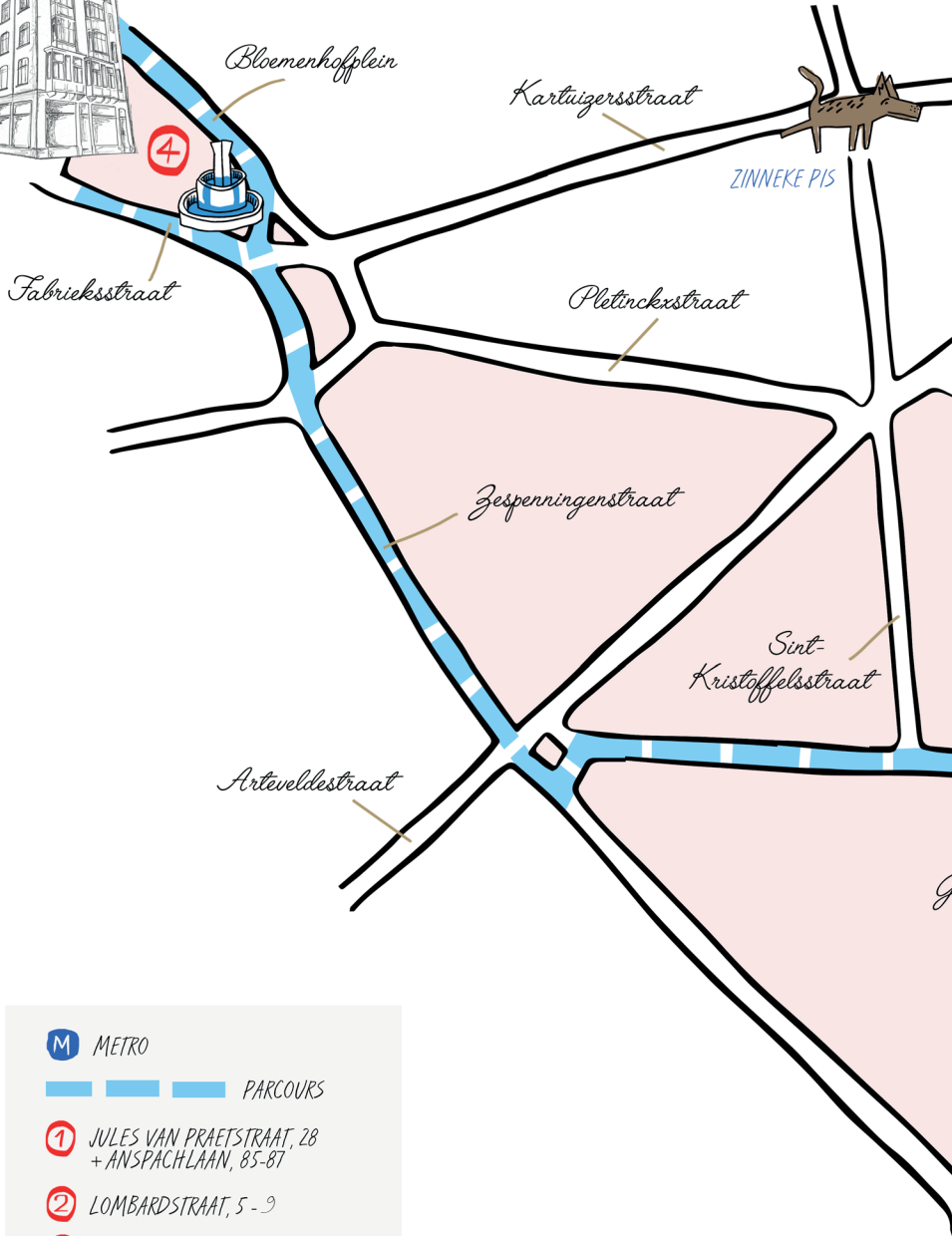
Ontdekkingswandeling

i n het spoor van Paul Hamesse

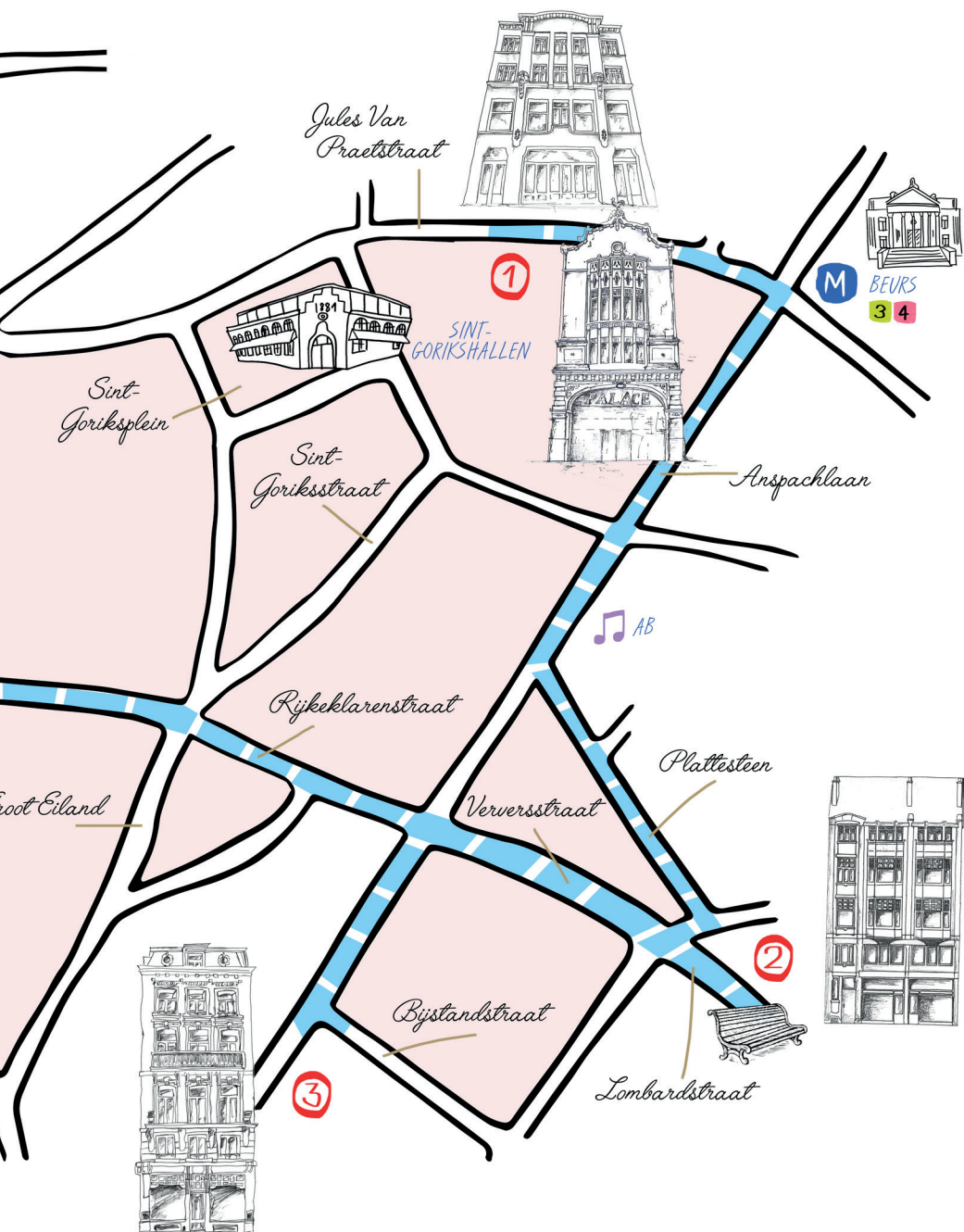
Een wandeling voor de hele familie
om de architectuur van Paul Hamesse
in hartje Brussel te ontdekken.

Duur: 1u30

- 4

Het leven van Paul Hamesse

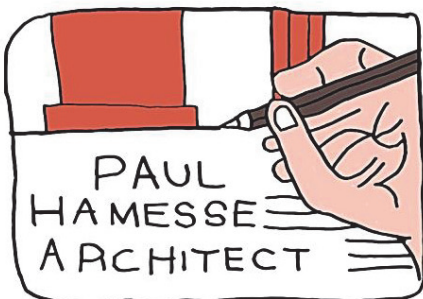
*Ik word geboren op 7 april
1877 in Elsene.*

*Aan de Koninklijke Academie
voor Schone Kunsten in Brussel,
kies ik om architectuur te studeren.*

*Ik leer veel bij in het atelier van architect
Paul Hankar. Aan zijn zijde zoek ik
naar de vereenvoudiging van vormen en
krijg ik een voorliefde voor geometrie.*

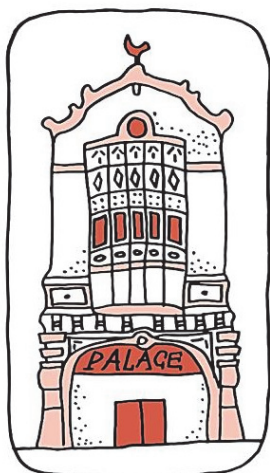
*In 1904 ben ik 27 jaar en ga
ik zelf aan de slag als architect.*

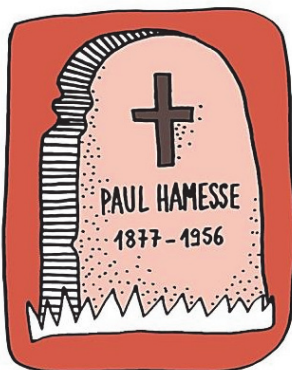
*Ik werk graag samen met
andere mensen en andere mensen werken
graag samen met mij!*

*In 1910 start ik met mijn eigen
architectenbureau Paul Hamesse & broers.*

Men vraagt ons vaak om winkelruimtes, woonhuizen en uitgaansgelegenheden te bouwen of verbouwen.

*Op 22 februari 1956
sterf ik in Sint-Gillis
op 78-jarige leeftijd.*

Joepie, we zijn vertrokken! Je krijgt meteen een belangrijke opdracht:

Hou steeds een 👁-je in het zeil!

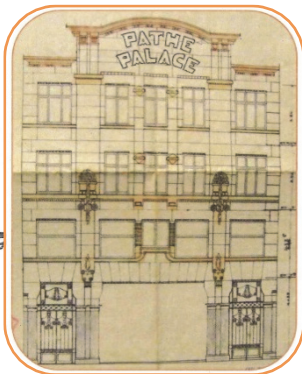
Tijdens deze wandeling, zal je verschillende gebouwen ontdekken die ik ontworpen heb.

Kies bij **elk gebouw** telkens **1 detail of decoratief element** dat jij leuk vindt en teken het in het kader op **pagina 22**.

Het zal je nog van pas komen!

Hupla! Klaar voor onze eerste ontdekking! Daarvoor moeten we helemaal terug naar het jaar **1913**! Toen maakte ik deze tekening.

- Kan je het gebouw vandaag nog vinden? **Omcirkel** op de **tekening** wat er verdwenen is.
- Op de tekening staat een belangrijk detail namelijk de naam van het gebouw! Kan jij de naam vinden?
- Staat die naam vandaag ook nog op de gevel? ☐ ja ☐ nee
- **Kijk** eens goed naar deze foto uit het jaar **1957** hieronder om te weten te komen wat voor gebouw dit vroeger was. Vul dan de tekstballonnen aan!

Gaan we deze keer eens naar een romantische kijken?

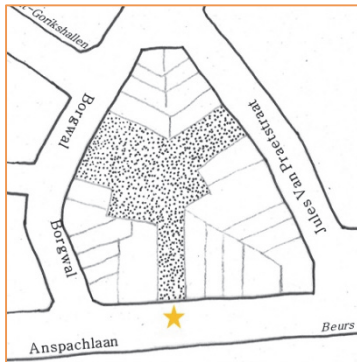
Pfff, nee, geef mij maar iets
..... en een
..... om te snoepen!

- Het gebouw was een: ☐ museum ☐ cinema ☐ snoepwinkel

*Jamaar héla! Dat was niet hier dat die dames naar binnen gingen! Er was nog **een andere ingang**!*

Op zoek dus naar die andere ingang!

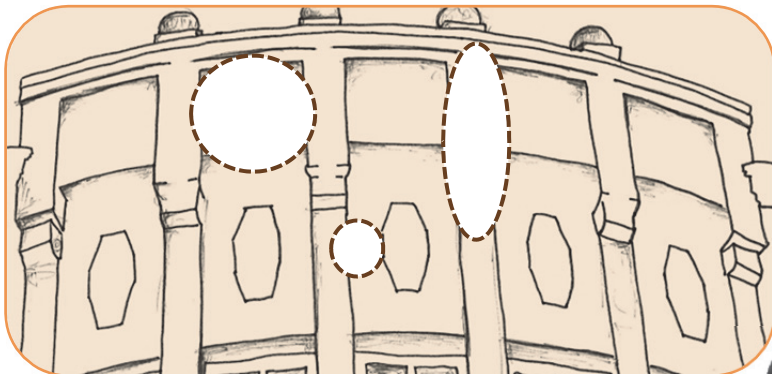
Kijk eerst eens goed naar dit plannetje! Ik heb het gebouw aangeduid met stipjes.

Je kan zien dat het gebouw in- of uitgangen heeft in verschillende straten.

In hoeveel straten? ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4

Kan je de gevel vinden die met een sterretje is aangeduid? Wandel er naartoe! Tip: tel het aantal gebouwen die er tussen zitten!

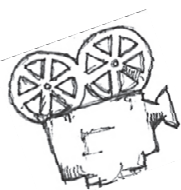
- **Kijk** goed naar deze tweede gevel. Zoek het deeltje dat hier getekend is en **teken** in de cirkels de versiering die ontbreekt op de tekening

- Gebruik je fantasie! Waar doet deze versiering je aan denken?
☐ dieren ☐ mensen ☐ bloemen
- Maar wat doe ik met die vormen?
☐ ik vereenvoudig ze ☐ ik geef ze weer zoals je ze in de natuur tegenkomt
- Is er meer of minder versiering dan op de vorige gevel? ☐ meer ☐ minder
- Ik wilde de gevel dus ☐ laten opvallen ☐ een beetje verstoppen
- Aja, natuurlijk, zo probeer ik:
☐ de mensen te verleiden
☐ ervoor te zorgen dat er niemand binnen wilt komen

- Helemaal bovenaan het gebouw vind je een dier! Welk dier?
☐ een pauw ☐ een zwaan ☐ een haan

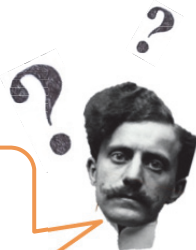

Dat is het symbool van **Pathé**! De oprichters – de gebroeders Pathé – verwijzen daarmee naar hun geboorteland Frankrijk. Ze kozen ook voor de haan omdat het de luide bringer is van nieuws.

- Kan je de datum vinden en **aanvullen**?

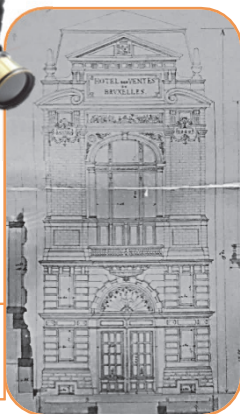
Hola! Ik heb dat hier wel pas zo laten bouwen in **1913** hoor!

Oei! Hoe kan dat nu? **Zou de datum verkeerd zijn?** Misschien kan je het oplossen dankzij deze puzzel. Verbind het juiste gebouw met het juiste detail.

1881

1900

1913

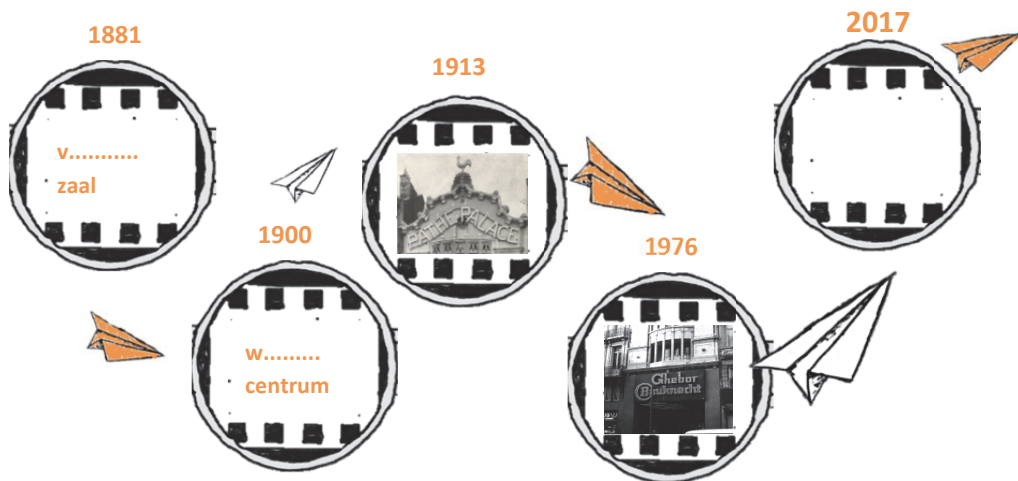
verkoopzaal

winkelcentrum

Dus... voordat ik het Pathé Palace heb verbouwd, had het gebouw al twee andere namen gehad. Het was een andere architect die de gelijkvloerse verdieping in **1905** zo veranderde!

En **vandaag**? Ik ben benieuwd wat het gebouw nu is geworden! Kan jij op zoek gaan naar tips of vragen aan voorbijgangers wat je vandaag nog kan doen in dit gebouw? Teken of schrijf het op de filmtijdlijn!

In 1896 vond de eerste openbare Belgische 'cinemavertoning' plaats in de Koningsgalerij in Brussel. Vandaag kan je op die plek een herdenkingsplaat vinden. In het begin werden bioscopen ingericht in reeds bestaande gebouwen. Ook het Pathé Palace had eerder een andere functie. In 1881 werd het ontworpen als verkoopzaal en in 1900 werd het omgedoopt tot 'Magasins du centre'. Het gebouw had 3 gevels die uitkwamen in 3 verschillende straten.

Paul Hamesse transformeerde de gevel aan de Anspachlaan in 1913 tot een aantrekkelijk uithangbord voor Cinema Pathé Palace. Opvallend is zijn toevoeging van een bow window waar zich aanvankelijk vreemd genoeg de toiletten bevonden. In de decoratie herkennen we vegetale motieven (omgekeerde tulpen, halfgesloten bloemen,...) die zijn uitgepuurd door Hamesse. Bovenaan staat de haan – het symbool van Pathé – fier te blinken als uithangbord. Pathé Palace was de eerste echt grote cinema in Brussel met 1973 plaatsen.

Nadat de laatste film in 1973 werd vertoond, doet het gebouw vanaf 1976 dienst als showroom voor huishoudtoestellen. Na nog een paar andere invullingen te hebben gehad, is de renovatie vandaag zo goed als rond en wordt het Pathé Palace... opnieuw een cinema!

Ga dicht bij de gevel staan en kijk goed naar de gelijkvloerse verdieping.

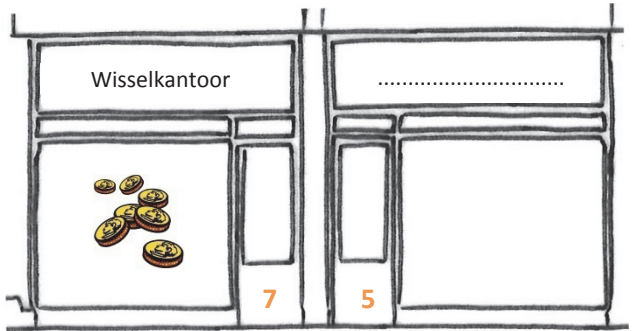
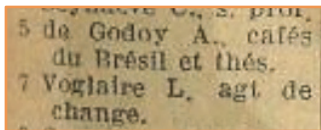
- Sinds 1961, kan je hier slechts 1 winkel vinden. Hoeveel deuren heb je om er binnen te gaan?

Toen ik in 1908 de plannen voor dit gebouw maakte, tekende ik 2 deuren voor 2 verschillende winkels, eentje op n°5 en de andere op n°7.

In 1920, vond je op n°7 een wisselkantoor, een plaats waar je geld kon wisselen.

- Wat verkocht men bij de burens op n°5? Tip: kijk naar welke informatie we vonden in het archief in het oranje kader.
Kies een winkelnaam en **teken** de producten in het uitstalraam.

Vertaling:
5. de Godoy A., Braziliaanse koffie en thee.
7. Voglaire L. wisselkantoor

- Er is ook nog een derde deur helemaal links! Naar waar denk je dat die naartoe gaat?

Neem een beetje afstand om het hele gebouw beter te bekijken en ga op de zittingen aan de overkant van het gebouw.

- **Kijk** goed naar de voorkant van het gebouw. De gevel is ...

☐ symmetrisch

☐ asymmetrisch

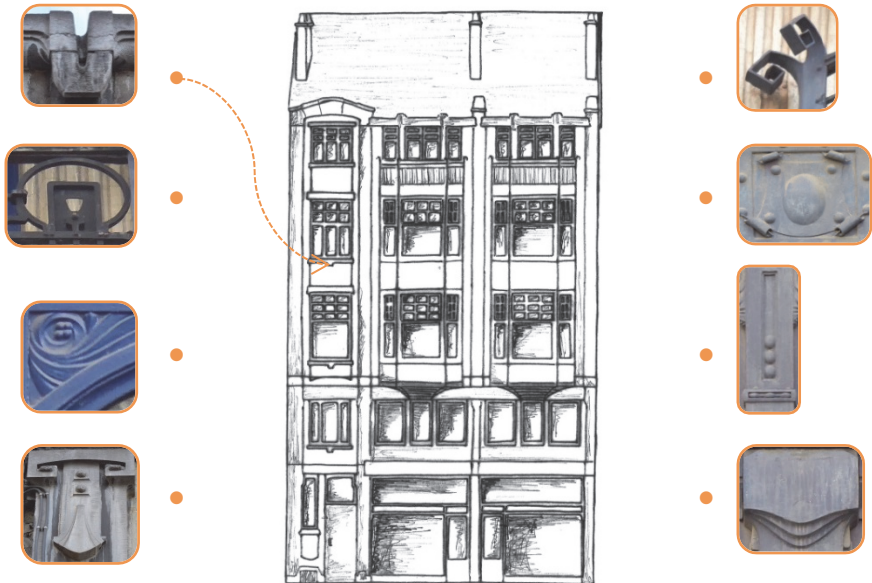
☐ plat

☐ met reliëf

- Is er veel decoratie op de gevel? ☐Helemaal niet ☐Een beetje ☐Veel
- Waar kunnen we de gefotografeerde details vinden op de gevel? **Verbind!**

- De vormen van deze decoratieve elementen zijn eerder:

☐ soepel en natuurlijk.

☐ geometrisch en recht.

☐ geometrisch maar hier en daar met gebogen lijnen.

- Deze vormen:

☐ passen mooi bij elkaar en vormen een geheel.

☐ zijn erg verschillend van elkaar en passen niet mooi samen.

- **Arceer** op de tekening van de gevel alle delen in metaal.

- **Teken** hier de decoratieve elementen die je kan vinden op de ijzeren balk. Deze zijn ook in het echt met de hand gemaakt!

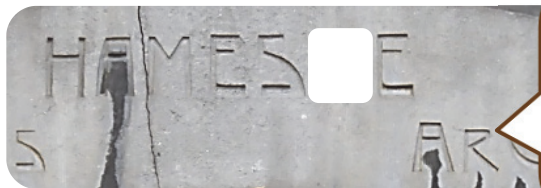

- Ga eens op zoek naar de naam van Paul Hamesse op de gevel en **duid aan** met een **X** op de tekening

Jaja, zelfs bij de letterkeuze van mijn naam heb ik er voor gezorgd dat die stijl mooi bij de rest zou passen!

- Vul deze handtekening aan in de schrijfstijl van Paul Hamesse.

Ze noemen me een **handtekening**! Net zoals een kunstenaar die schilderijen maakt, laat ik mijn naam achter op mijn meesterwerken!

Pssst! Denk eraan telkens je favoriete detail ook op p. 22 te tekenen!

De naam van dit gebouw is een verwijzing naar meneer Damman die verschillende bouwterreinen kocht van de stad Brussel. De gelijkvloerse verdieping werd zo ontworpen dat het ideaal was voor twee handelszaken. Het gedeelte boven de uitstalramen, waar nu witte panelen hangen, was bestemd voor de uithangborden met de winkelnamen. Een derde deur links gaf toegang tot de appartementen op de hogere verdiepingen. Hamesse ontwierp het gebouw zo dat er op elke verdieping één appartement was, dus vier in totaal.

Op de gevel kan je verschillende decoratieve details vinden. Al deze elementen samen vormen een sterk en samenhangend geheel. Dit is karakteristiek voor de art nouveau, een architecturale stijl die onstond aan het einde van de 19de eeuw en in zwang bleef tot aan de Eerste Wereldoorlog. Aanhangers van de art nouveau willen zich losmaken van de historische stijlen en een compleet nieuwe 'taal' ontwikkelen. Men onderscheid twee tendenzen binnen deze beweging. De meest gekende variant is de vegetale stijl waarbij men zich laat inspireren door de natuur. De voornaamste aanhanger van deze stijl was Victor Horta. In het Dammangebouw kunnen we, net als bij het Pathé Palace, de geometrische vormen met gebogen lijnen ontdekken die overeenkomen met de meer geometrische beweging van de art nouveau.

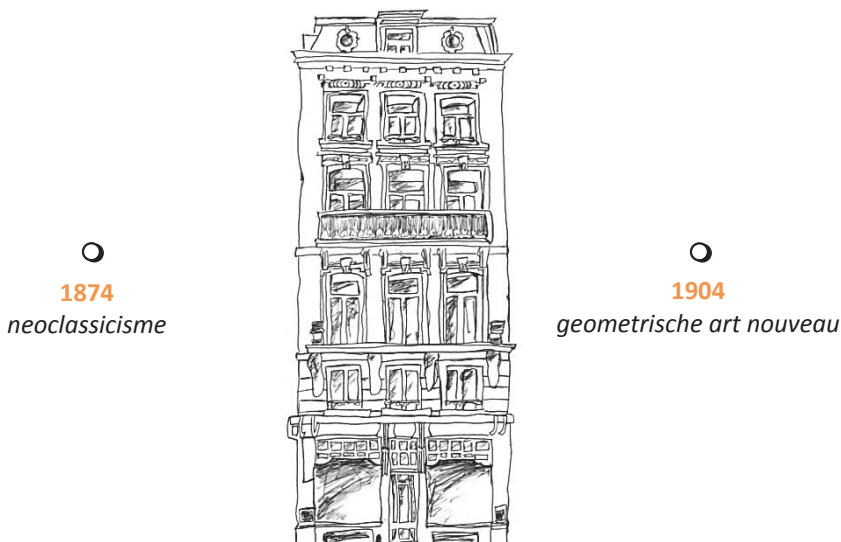
Binnen de art nouveau wil men graag het industriële en ambachtelijke verenigen. Op de gevel van het Dammangebouw verwijzen de ijzeren balken naar de industriële wereld, terwijl de decoratieve elementen op diezelfde balken met de hand gemaakt zijn.

Kijk goed naar de gevel vanaf de overkant van de straat.

Er stond al een gebouw uit 1874 waarvan ik een deel heb veranderd. Natuurlijk heb ik niet in dezelfde stijl gewerkt als het oudere gebouw. Kan jij zien dat er twee verschillende stijlen zijn aan de gevel?

- **Teken een lijn** op de tekening om een onderscheid te maken tussen de 2 delen: het deel uit 1874 en het deel uit 1904.
- Als je dat gedaan hebt, kan je elk deel **verbinden** met de juiste datum en stijl.

- Denk eens terug aan wat je gezien hebt bij halte 2 (het Dammangebouw) om te **ontcijferen** welk van de twee delen ontworpen is door Hamesse: ☐ het bovenste of ☐ het onderste

Jup! Ik 'betover' graag oudere gevels! Ik verbouw gebouwen die al bestonden en doe ze er helemaal anders uit zien. Hier heb ik enkel de gelijkvloerse verdieping 'omgetoverd'.

Kom wat dichterbij de gevel en kijk goed naar het deel dat Hamesse verbouwde...

- Wat voor 'winkel' zou dit vroeger geweest zijn?

2 tips kunnen je helpen:

- 1 Het opschrift.** Zoek op de zijkant van het gebouw en **vul aan:**

..... van bijstand

2 Dit **glasraam** binnen is de 2^e tip:

Wat stelt het voor?

- ☐ Een konijn in een hoed
- ☐ Een tuinslang met een emmer water
- ☐ Een slang rond een beker geslingerd

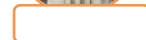
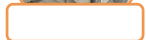
⇒ Kan je nu zeggen wat hier vroeger was?

- ☐ Een dierenwinkel
- ☐ Een apotheek

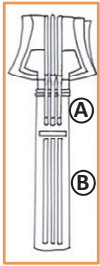
Een **glasraam**?

Ik ben een 'puzzel' van gekleurd glas.
De verschillende stukjes glas worden
samen gehouden door lood.

- Zoek de **gefotografeerde details** op de gevel en **verbind ze** met de juiste plaats op de tekening.
- Kijk goed naar elk detail en **schrijf onder de foto** van welk **materiaal** ze zijn gemaakt. **Kies uit:** metaal – steen – hout – glas

- Deze decoratieve details zijn eerder:
 - ☐ plat
 - ☐ met reliëf
- En de **lijnen** zijn:
 - ☐ recht
 - ☐ gebogen
- En ze staan meestal:
 - ☐ alleen of ☐ worden herhaald

Op sommige gebouwen van Hamesse kan je zijn naam terugvinden. Hij zet er zijn **handtekening** op. Maar als hij dat niet doet, zijn er nog altijd trucjes om zijn gebouwen te herkennen. Heb je de **drie lijnen** al gezien in het stenen detail? Het kunnen lijnen zijn die uit de gevel springen **A** of die uitgehouwen zijn **B**. Typisch Paul Hamesse die drie lijnen!

Nu is het aan jou! **Probeer op de gevel nog** decoratieve details te vinden waar je drie lijnen ziet (in hout, glas, steen,...) en **duid ze aan** op de tekening met een **X**.

Dit gebouw uit 1874 is gerealiseerd in een zuivere neoklassieke stijl. Kenmerkend zijn de symmetrie en de sobere decoratie, geïnspireerd op de klassieke oudheid. In 1904 wordt Paul Hamesse gevraagd om de gelijkvloerse verdieping te transformeren tot een apotheek. De naam – Apotheek van den Bijstand – verwijst naar de straat waar ze in gelegen is.

Net als bij het Pathé Palace betreft dit ook een verbouwing van Paul Hamesse. Hamesse was de meester van de transformatie! Hij vertrekt van een gebouw uit de 19de eeuw en verandert de gelijkvloerse verdieping drastisch. Net zoals bij het Dammangebouw is de geometrische art nouveau zijn inspiratiebron. Voor de decoratieve details aan de gevel gebruikt hij geometrische vormen waarin hij rechte en gebogen lijnen combineert. Je vindt ze terug in de glasramen, de vorm van de vensters, de decoratie boven de toegangsdeur, ... Hier en daar ontwaren we ook elementen in metaal die in deze gevel zowel functioneel als esthetisch zijn. De gevel van Hamesse is één groot uithangbord voor de apotheek. Deze verdieping kan los gezien worden van het grotere geheel. De twee verschillende architecturale stijlen staan op zichzelf.

De fameuze drie lijnen in reliëf, die zowel verticaal als horizontaal voorkomen, zijn kenmerkend voor de stijl van Paul Hamesse. We vinden ze terug op verschillende plaatsen op de gevel en wie goed zoekt, treft ze ook aan op andere gebouwen van de architect.

Het werk van Paul Hamesse beperkt zich niet tot de gevel. De architect creëert een 'gesamtkunstwerk'. Dat wil zeggen dat hij ook aandacht zal besteden aan onder andere het interieur. Zelfs het meubilair binnen werd ontworpen door het architectenbureau van Hamesse om zo een sterk samenhangend geheel te vormen.

Hamesse zal nog veel gevraagd worden om bestaande gevels te transformeren. Vaak vertrekt hij van een neoklassieke gevel en tovert hij de gelijkvloerse verdieping om in een aantrekkelijke handelszaak.

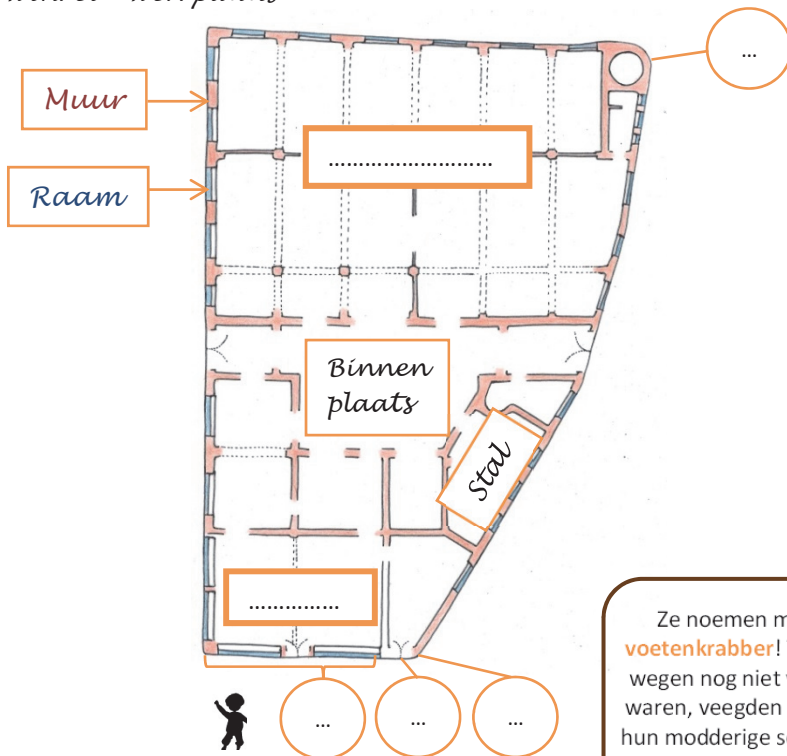
Loop eens rond het hele gebouw en bekijk elke kant aandachtig.

- Ga op zoek naar de grote schouw en duid deze aan met een **X** op het plan.

Ga nu aan de kant staan van de gevel aan het Bloemenhofplein, zoals aangeduid op het plan (ja, dat ben jij!)

- Plaats de volgende woorden in het juiste kader op het plan:

Winkel- Werkplaats

Ze noemen me de **voetenkrabber**! Toen de wegen nog niet verhard waren, veeqden mensen hun modderige schoenen aan me af!

- Zet het nummer van elk detail in het juiste cirkeltje:

1

2

3

4

Blijf aan de kant staan van de winkelzijde.

- Verbind met de tekening aan de linkerkant alle details die je er vindt.

Ga nu aan de kant staan van de grote schouw.

- Verbind met de tekening aan de rechterkant alle details die je er vindt.

Winkel

- ☐ Decoratief steenhouwwerk
- ☐ Baksteen
- ☐ Imitatie steen
- ☐ Metalen balk
- ☐ Borstwering in ijzer

Werkplaats

Ik kan van hout, steen of metaal zijn maar altijd ben ik sterk genoeg om ervoor te zorgen dat waaghalzen niet vallen!

Hola, heb je het gemerkt? Ik heb mijn kans mooi gezien om nuttige dingen ook een mooie vorm of motief te geven!

- Waarvoor zou die metalen balk toch kunnen dienen die je kan spotten aan de kant van de Papenvest?

☐ om de was op te hangen

☐ om zware goederen te kunnen ophijzen

☐ om een bloempot aan te hangen

- Wat denk je dat er zich achter de balkons bevindt?

- ☐ appartementen
- ☐ winkels
- ☐ de fabriek

- Ga op zoek naar de handtekening van de architect en duid ook het jaar aan dat je kan terugvinden.

Ik ben het **jaartal** en dankzij mij kan je weten hoe oud dit gebouw is!

Psssst! Denk eraan telkens je favoriete detail ook op p. 22 te tekenen!

Het was op vraag van Emile Goeyens dat Paul Hamesse dit imposante gebouwencomplex ontwierp. Het kwam in de plaats van een afgebroken brouwerij. Het gebouw combineert verschillende functies en de architect heeft geprobeerd elke functie ook esthetisch te vertalen. De gevels waar zich de appartementen en de winkel bevinden, zijn iets sterker gedecoreerd. Wanneer je ze in detail bekijkt, herken je zeker enkele elementen die we ook gezien hebben bij het Dammangebouw. De gevel van de werkplaats – waar spiegels, ramen en kaders werden gefabriceerd – is iets eenvoudiger uitgewerkt, zowel qua decoratie als qua materiaalgebruik.

Meneer Goeyens, de zaakvoerder, had waarschijnlijk zijn eigen appartement op de eerste verdieping. Praktisch natuurlijk om op slechts één trapafstand van je eigen zaak te wonen.

Wanneer we vandaag door het stadscentrum wandelen krijgen we de indruk dat het merendeel van de bouwwerken van Hamesse bestaan uit imposante gebouwen waarin wonen en werken gecombineerd worden. In realiteit bestond een groot deel van zijn oeuvre uit kleinschaligere winkelprojecten op de gelijkvloerse verdieping. Jammer genoeg zijn het grootste deel van deze projecten verdwenen. Enerzijds was dit te wijten aan de snel veranderende mode van deze winkelmaken, anderzijds was het verbouwen van deze zaken een pak goedkoper dan de complete verbouwing van de imposante gebouwen van Hamesse.

Het eigen huis van Paul Hamesse

Jef Lambeauxlaan 25
Sint-Gillis

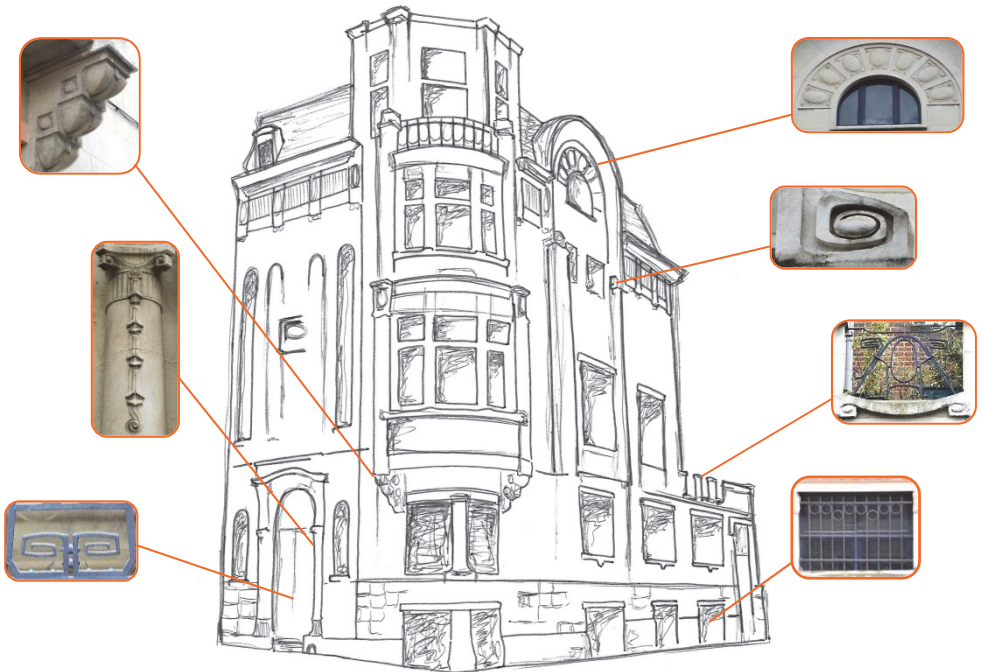
 Tram 3 of 4 – halte Albert

Als je nog een beetje tijd hebt, of je bent in de buurt, kom dan zeker eens kijken naar mijn eigen huis in Sint-Gillis.

Ik woonde er niet alleen maar had er ook mijn bureau, samen met mijn broers Georges en Léon.

Nu je een geoefend hebt, zal je meteen de vormen, lijnen en details herkennen waar ik zo gek op ben!

Door te focussen op het centrum van Brussel, dreigen we een belangrijk deel van het werk van Hamesse over het hoofd te zien. Naast imposante gebouwen die functies combineren en naast handelszaken of complexen met de focus op ontspanning, ontwierp Paul Hamesse ook verschillende privéwoningen, waaronder dat voor zichzelf in Sint-Gillis.

Keuzewijzer

- Functie gebouw:

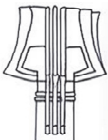
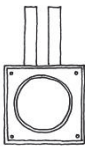
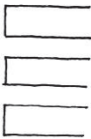
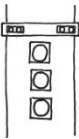
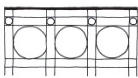
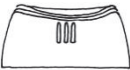
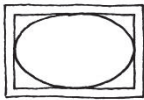
Ontspannen 	Winkelen 	Wonen
--	--	---

- De decoratieve motieven van Paul Hamesse:

De motieven die je vond tijdens de wandeling:

Halte ❶	Halte ❷	Halte ❸	Halte ❹

Andere favorietjes van de architect:

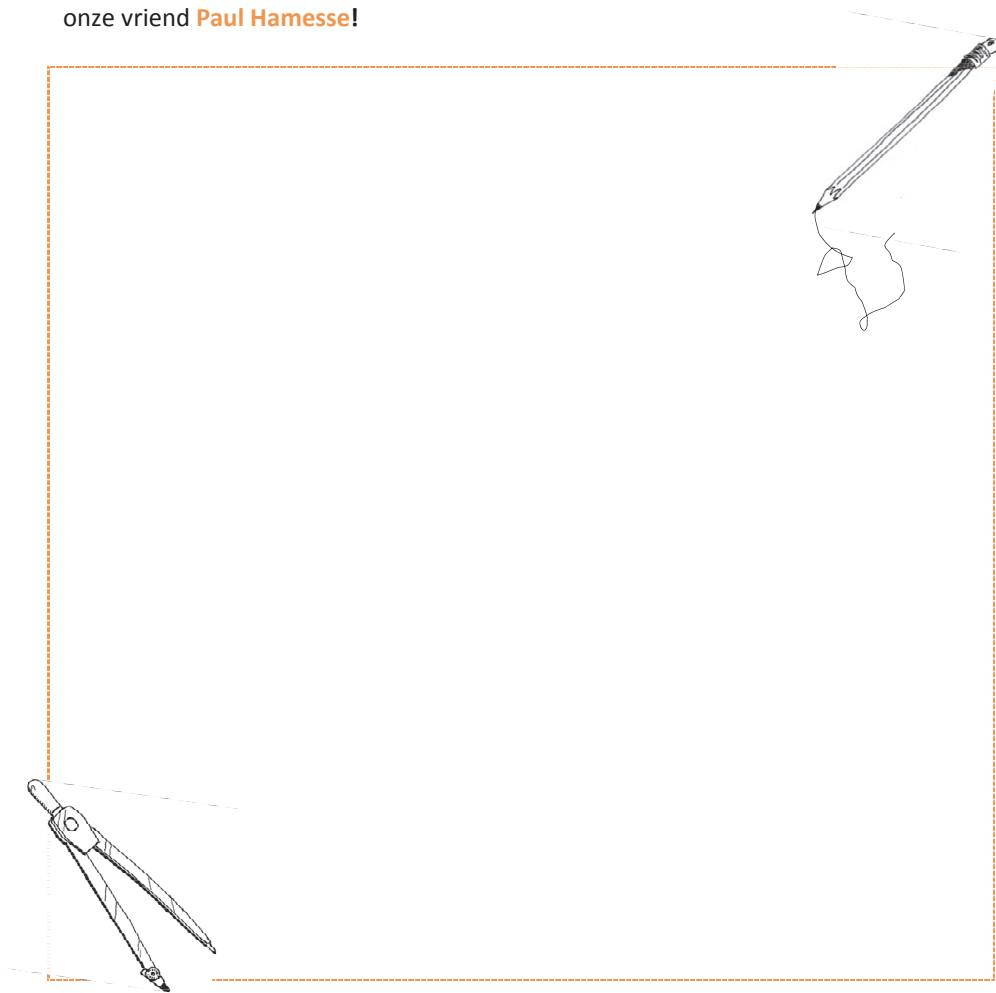
				
				

- Details:

Handtekening (p. 14)	Glasraam (p. 16)	Borstwering (p. 19)	Jaartal (p. 20)
--------------------------------	----------------------------	-------------------------------	---------------------------

Jouw beurt!

Maak gebruik van de keuzewijzer om nu je eigen gebouw te **tekenen** in de stijl van onze vriend **Paul Hamesse**!

Zoals je hebt kunnen vaststellen tijdens de wandeling was het een groot talent van Paul Hamesse om te jongleren met verschillende architecturale stijlen uit zijn tijd maar met name met de geometrische art nouveau. Daarnaast past hij zich gemakkelijk aan aan de smaak van zijn klanten. Toch heeft hij op elk van zijn gebouwen een duidelijke stempel achtergelaten: 'een streepje Hamesse'! Of waren het er nu drie?

Bron

MOUZELARD C., *La quadrature du Pentagone. Inventaire chrono-typologique des projets de Paul Hamesse*, mémoire de fin d'études, ULB, 2014.

Bronnen voor de illustraties

APEB

Archief van de Stad Brussel

Privécollectie Hamesse

De CIVA Stichting – Afdeling Moderne Architectuur

Kayaert R.

Van Pradelles de Palmaert P.

Van Thournhout R.

Graag willen we ook nog Alain Richard bedanken voor alle informatie. Hij is de auteur van het project voor de herbestemming van het voormalige Pathé Palace.

Een realisatie van Erfgoedklassen & Burgerschap, in het kader van de tentoonstelling *Paul en zijn broers*, ontworpen door l'APEB, Brussel 8 september tot 22 november 2017.

ERFgoedKLASSEN
&BURGERSCHAP

ASSOCIATION
POUR L'ÉTUDE
DU BÂTI

BRUSSELS
HOOFDSTEDELIJK
GEWEST

Redactie: Stéfane Antoine, Nathalie Curinckx en Charlotte-Amalie Gillessen

Coördinatie: Elisabeth Gybels

© Verantwoordelijke uitgever: Stéphane Demeter, Paleis van Keizer Karel vzw,
Koningsstraat 2-4, 1000 Brussel

2017

Ook beschikbaar op www.erfgoedklassen.be